

קולנו פואידי סיד?

החידה הספרדית-יהודית

חמר אלכסנדר

החלוקה המקובלת בחקר הספרות העממית מציבה את החידה ואת הפתגם סוגות לעצמן, נפרדות מן הסיפורת ומן השירה. שניהם – הן הפתגם הן החידה – מכונים "הסוגות הזעירות". החוקרים רוברט ג'ורג'ס ואלן דנדס אף הציעו הגדרת מינימום משותפת לפתגם ולחידה, ולפיה שניהם כוללים לפחות יחידה תיאורית (descriptive element) אחת, המורכבת מנושא (topic) ומהערה המתייחסת אליו (comment), ושניהם מתחלקים לשתי קטגוריות: אלה שיש בהם ניגוד ואלה שאין בהם ניגוד – תיתכנה חידות שאינן ניגודיות, כפי שתיתכנה חידות מטפוריות או מילוליות. לטקסט עשוי להיות מעמד כפול, הן פתגם הן חידה; השיוך לסוגה נעשה על פי ההקשר בלבד.¹ ואולם, הגדרה זו כללית ביותר ואינה מספיקה, אולי משום שהיא מבוססת על ניסיון לקשור יחד שתי סוגות שלכל אחת מהן תכונות ייחודיות משלה.

R. Georges and A. Dundes, "Toward a Structural Definition of the Riddle", *Journal of American Folklore*, 76 (1963), pp. 111–118. וראו בעיקר

בעמ' 113.

החידה מורכבת משני חלקים: טקסט החידה והפתרון. הנמען נדרש לפענח את החידה. אמנם גם בפתגם הנמען נדרש להבין את הפתגם ולפרש את כוונת המפתגם (הדובר) בהתאם להקשר שהפתגם נאמר בו, אולם הפתגם מורכב מטקסט אחד בלבד (משפט אחד או יותר), בעוד שבחידה החלק השני של הטקסט (הפתרון) תלוי בפעולה ממשית של הנמען (אמירת התשובה). החידה מעמעמת במכוון את הטקסט ומקשה על מציאת הפתרון, ואילו הפתגם מתכוון להיות בהיר ומנוסח כהצהרה.

ייחודה של החידה הוא שהחלוקה בין הסימן למסומן (כלומר הטקסט ופירושו) היא חלוקה בין אנשים שונים: בין המחיד (אומר החידה) לנמען, ולמחיד יש יתרון ברור על פני הנמען – הוא מציב שאלה שתשובתה כבר ידועה לו.

חשיבותה החברתית-תרבותית של החידה היא שהיא נשענת על המטפורות הבסיסיות של הקיום החברתי-תרבותי, ועל כן אפשר להשתמש בה ככלי קוגניטיבי להערכה ולניתוח של החברה והתרבות שהיא מתפקדת בה.

בעייתה של החידה היא שהיא מסיימת את תפקידה בקהל ברגע שבוצעה – בחזרה עליה לא נותר דבר מן האתגר. אך עדיין נותר השעשוע של האזנה

2. לדוגמה ראו שמואל רפאל, האביר והרעיה השבויה: מחקר ברומנסה של זוברי לאדינו, רמת גן 1988, רשימה ביבליוגרפית על הנושא בעמ' 161-186.
3. הנ"ל, אספר שיר: מחקר בשירי הקופלאס של זוברי הלאדינו, ירושלים תשס"ה.
4. תמר אלכסנדר-פריזר, מעשה אהוב וחצי: הסיפור העממי של יהודי ספרד, באר שבע ירושלים תש"ס. הספר מבוסס על קורפוס של 4,000 סיפורים.
5. הנ"ל, מילים משבעות מלחם: הפתגם הספרדי-יהודי, באר שבע ירושלים תשס"ד. הספר מבוסס על קורפוס של 50,000 פתגמים.
6. A. Galante, *l'Histoire des Juifs de Rhodes*, Estambul 1948, Appendice, pp. 22-29
7. M.A. Luria, "A Study of the Monastir Dialect of Judeo Spanish", *Revue Hispanique*, 79 (1930), pp. 323-583 reprinted in New-York 1930
8. מנחם עזר, "חידות", הד-המזרח, ג, 36 (1945), עמ' 7 (26.1.45); שם, ג, 41-40, עמ' 12 (25.2.45).
9. S. Armistead and J. Silverman, "Nueve adivinanzas de Estambul (Colección Milwitzki)", *Sefarad*, 58, 1 (1998), pp. 31-60
10. D. Elnecave, "Folklore de los sefardies de Turquía: II", *Sefarad*, 23 (1963), pp. 325-334
11. דוד בוניס, קולות משאלוניקי היהודית, ירושלים תש"ס.
12. M. Molho, *Usos y costumbres de los sefardies de Salónica*, Madrid y Barcelona 1950. תודתי לשמואל רפאל על שהפנה אותי למקור זה.
13. E. Köngäs-Maranda, "Theory and Practice of Riddle Analysis", *Journal of American Folklore*, 84 (1971), pp. 51-61
14. A. Kaivola-Bregenhøj, "Riddles and Their Use", *Untying the Knot: Riddles and other Enigmatic Modes*,

לחידה, במיוחד אם יש בה אמצעים פואטיים, כמו הכפלה, משקל, חריזה, משחקי מילים ומשחק צלילים.

מטרתו של מאמר זה היא לבדוק את החידה הספרדית-יהודית (בלאדינו), למפות את סוגיה, לעמוד על מאפייניה ועל מקומה ותפקודה בתרבות הקבוצתית של יהודי ספרד.

להוציא את חקר הרומנסה, שזכתה למחקר מקיף רב שנים², התפרסמו באחרונה בישראל מחקרים גם על סוגות אחרות של ספרות עממית, כמו שירת הקופלאס,³ הסיפור⁴ והפתגם;⁵ אולם בתחום החידה לא רק שאין כמעט מחקרים אלא גם המצאי דל ביותר. ואולי אחת החידות היא – לאן נעלמו החידות בלאדינו?

מאמר זה מבוסס על 114 חידות: 47 חידות מאיסטנבול פרסם אברהם גאלנטי ב-1948;⁶ 34 חידות ממונסטיר פרסם מקס לוריא ב-1930;⁷ תשע חידות מאיזמיר פרסם מנחם עזר ב-1945;⁸ עשר חידות שאני רשמתי או קיבלתי כתובות; תשע חידות מתוך אוסף מיליוצקי מארצות הבלקן נרשמו ב-1898, שפרסמו שמואל ארמיסטד וג'וזף סילברמן ב-1998;⁹ שלוש פרסם דוד אלנקווה ב-1963;¹⁰ ופה ושם חידות בודדות – אחת מתוך קולות משאלוניקי שפרסם דוד בוניס;¹¹ ואחת מתוך ספרו של מיכאל מולכו מנהגים ואורחות חיים.¹² בסך הכול זהו יבול דל ביותר. אך יש לשער, ואני גם מקווה, שתימצאנה חידות נוספות בלאדינו.

בהשוואה למספר החידות בתרבויות אחרות, על פי מחקרים, ובהם המחקר של אלי קנגס-מרנדה, המבוסס על 3,000 חידות מאיי שלמה,¹³ או מחקרה של אניקי קאיבולה, המבוסס על 1,000 חידות מפינלנד, מספר החידות בלאדינו אכן מועט מאוד.¹⁴ עם זאת גם קאיבולה הגיעה למסקנה כי בתרבויות רבות החידות נכחדו משום שהקשרי ההיד (האירוע שהחידה נאמרת בו) כמעט נעלמו. בספרות העברית נמצא חומר עשיר של חידות ספרותיות הן במקרא¹⁵ הן במדרש,¹⁶ ובמיוחד בשירת ימי הביניים, שם שיר החידה היה סוגה מקובלת אצל משוררים כמו שמואל הנגיד, יהודה הלוי, אברהם אבן עזרא ואחרים. ועל כך ספרו המצוין של דן פגיס על סוד התום.¹⁷

החומר התאורטי על החידה עשיר ביותר. כבר אריסטו התייחס לנושא: בספרו פואטיקה הוא כתב שמהותה של החידה היא לצרף דברים שאינם מופיעים יחדיו בדיבור רגיל, כלומר להשתמש בדברים בדרך ההשאלה, דברים שלא יתקבלו על הדעת אם יובנו כפשוטם.¹⁸ וברטוריקה הוא כתב: "בחידות טובות נמצא בדרך כלל השאלות טובות, מפני שהשאלות קרובות באופיין אל החידות".¹⁹ במונח "השאלות" הכוונה למטפורות, ואכן בדרך כלל אי-אפשר לחידות בלעדית. בתקופה המודרנית פורסמו עשרות ספרים ומאמרים על החידה מתוך גישות והיבטים שונים – הגישה

G. Hasan-Rokem and D. Shulman (eds.), New-York and Oxford 1996, pp. 10-36. קאיבולה העידה כי בארכיון בפינלנד יש למעלה מ-30,000 חידות.

15. נפתלי הרץ טור-סיני, הלשון והספר, ירושלים 1951, עמ' 58-93; יאיר זקוביץ, אביע חידות מיני קדם: חידות וחלומות-חידה בסיפורת המקראית, תל-אביב 2005.

16. גלית חזן-רוקם, רקמת חיים: היצירה העממית בספרות חז"ל, תל אביב 1996, עמ' 50-78.

17. דן פניס, על סוד חתום: לתולדות החידה העברית באיטליה ובהולנד, ירושלים תשמ"ו.

18. אריסטו, פואטיקה: על אמנות הפיוט, תל אביב תשכ"ב, עמ' 104-105.

19. הנ"ל, רטוריקה, ג, 1, 1405, גבריאל צורן (מתרגם), תל אביב 2002.

20. S. Armistead, "Adivinanzas españolas de Luisiana", *Homenaje a Alvaro Galmés de Fuentes*, II, Madrid 1985, pp. 251-262; idem, "Two Judeo-Spanish riddles of Greek Origin", *Laographia*, 33 (1982-1984), pp. 169-175; idem y J. Silverman, "Adivinanzas judeo-españolas de Turquía: los enigmas del rabino Menahem Azor", *Philologica Hispaniensia in honorem Manuel Alvar*, Madrid 1983, pp. 81-92 אוסף מילוויצקי (הערה 9 לעיל).

21. ארמיסטד, "הספרות הספרדית-יהודית העממית והמסורת שבעל-פה במזרח הים התיכון", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, ה-1 (תשמ"ד), עמ' 23-7.

22. אוסף מילוויצקי (הערה 9 לעיל), עמ' 48.

מקבילה יוונית:
הוא לבן כגינה,
ואינו גבינה
עלים לו כעץ,
ואינו עץ
מקבילה סרב-קרוואטית:
לבן הנו, גבינה אינו
זנב לו, עכבר אינו

התבניתית, הגישה הסמיוטית, הגישה ההקשרית-תפקודית והגישה הבלשנית ספרותית.

על החידה הספרדית-יהודית פרסם ארמיסטד ארבעה מאמרים.²⁰ במאמר אחר, הסוקר את הספרות הספרדית-יהודית, הוא הקדיש סעיף לחידה.²¹ בכולם הוא נקט גישה השוואתית פילולוגית שמטרתה לבדוק מקורות והשפעות על החידה בלאדינו. במאמרים הוא הוכיח את התזה הכללית שלו – והיא נכונה לא רק לחידה – שהמקורות הספרותיים של ספרות הלאדינו הם מקורות אקלקטיים המושפעים מארצות המגורים של היהודים הספרדים – תורכיה, יוון יוגוסלביה וכו' – ולא רק ממקורות היספניים. דומה שהיום טענה זו מקובלת על הכול, אך בזמן שפרסם את עמדתו זו היה צריך להתפלמס עם התפיסה המחקרית, שבכל סוגה חיפשה את המקור ההיספני.

אביא מתוך אחד ממאמריו שלוש דוגמאות להשפעות השונות – יוון, תורכיה וסרב-קרוואטיה – בחידה אחת.²² החידה בלאדינו שואלת:

Blanco es, xavón no es	לבן הוא, סבון אינו
Kemar kema, pimiyenta no es	צורב יצורב, פלפל אינו
Kola tyene, ratón no es	זנב לו, עכבר אינו
Qué es?	מהו?

(צנזן) ²³(Ravano)

כל הנוסחים הללו מציעים בתבניתם בכל שורה תכונה המגדירה את הנעלם ומיד שוללים פתרון אפשרי: לבן / לא סבון; צורב / לא פלפל; זנב / לא עכבר. ההצעה הנשללת, שכביכול באה לסייע במציאת הפתרון, למעשה מבלבלת יותר, משום שהיא ממקדת את המחשבה בכיוון לא נכון; שהרי רבים הדברים הלבנים שאינם גבינה או סבון. בכל הנוסחים מוזכר צבעו הלבן של הצנזן, שלושה מהם מזכירים את הזנב, נוסח אחד מזכיר גם עלים ואת צבעו של הצנזן מבחין. הנוסח בלאדינו שונה מאחרים בהזכרת הסבון והחריפות.

מובן שהטענה על השפעת התרבות של ארצות המגורים של פזורת יהודי ספרד אינה שוללת גם השפעות של מקורות היספניים. לדוגמה הבאה (אף היא לקוחה ממאמרו של ארמיסטד²⁴) יש מקבילה היספנית קדומה:

החידה בלאדינו:

Una coza y coza muy maraviyoza:	דבר, דבר מופלא:
Cae en la mar y no se moja	נופל לים ולא נרטב

(שמש) (Sol)

מקבילה בתורכית:

ראשו ירוק, אמיר אינו

מעטתו שחור, פחם אינו

תוכו לבן, גבינה אינו

זנב לו, עכבר אינו.

כל התרגומים לעברית שלי, לבד

מהחידות המובאות מעוזו (ראו הערה

8 לעיל).

23. בציטוט הטקסטים של החידות

שמרתי על הכתיב כפי שהוא מופיע

במקור.

24. ארמיסטד, לואיזיאנה (הערה 20

לעיל).

25. על חידות ימי-בינימיות מקסטיליה

ראו H. Goldberg, "Riddles and Enigmas"

in *Medieval Castilian Literature*,

Romance Philology, 36 (1982–1983),

pp. 209–221. למקבילות לחידה זו ראו:

אוסף מילוניצקי (הערה 9 לעיל); לוריא

(הערה 7 לעיל); גאלנטי (הערה 6 לעיל).

על חידה זו במסורת האנגלית ראו

A. Taylor, "What Goes Through

Water and is Not Wet?", *Modern*

Language, 21 (1936), pp. 86–90

26. לוריא (שם), עמ' 89 שורה 30.

27. יהודה אריה מודינה, סוד ישרים,

[ונציה 1595] וירונה 1647, יב ע"א

חידה יב.

זוהי חידה ידועה מאוד בעולם ההיספני ובעולם היהודי-ספרדי, ובשתי התרבויות יש לה מקבילות רבות.²⁵ ביצירתו של המשורר מטולדו פרנן גונזלס דה אסלווה (Fernán González de Eslava), כומר ממוצא יהודי שחי במקסיקו במחצית השנייה של המאה השש עשרה, מופיע הנוסח:

Qué cosa y cosa: מהו הדבר והדבר: טובל בים ולא נרטב?
Entra en la mar y no se moja?

Esse es el sol, pienso yo. זו השמש, אני חושב

לסוגיית מקורות ההשפעה על חידות בלאדינו אני מבקשת להוסיף גם את השפעת המקורות העבריים. באוסף מקס לוריא²⁶ מופיעה החידה בלאדינו:

Un pášaru sin ales abuló, ציפור אחת עפה בלא כנף
in un árvul sin rames apuzó נחה על עץ בלא ענף
Vieni un ombri sin pies בא אדם בלי רגליים
sin manus lu tumó לקחה בלי ידיים

(*La nievi*) (שלג נמס בשמש)

נוסח עברי נדפס כבר במאה השש עשרה בספרו של יהודה אריה מודינה, סוד ישרים²⁷:

עף עף בלי כנף
על אילן בלי ענף
ובא אחד בלי רגליים
ונטלו בלי ידיים

(השלג על הארץ וקם השמש ונמס)

חידה זו הייתה נפוצה מאוד באירופה, ויש לה מקבילות בלטינית ובגרמנית.

רוב החוקרים מבחינים בין חידות מובהקות או "אמתיות" לשאינן כאלו. חידה מובהקת, כמו סיפור בלשי טוב, מכילה את כל הרמזים לפתרונה בגוף הטקסט. חידה שאיננה מובהקת אי־אפשר לנחש את פתרונה, שכן הפתרון מבוסס על ידע חיצוני ולא פעם על חוויה אישית שאירעה למחיד, ומי שאינו מכיר את החוויה אינו יכול לדעת למה הכוונה. כזו לדוגמה היא חידת שמשון: "מהאכל יצא מאכל ומעז יצא מתוק" (שופטים יד 14). ואכן הפלשתים, שלא ידעו כי שמשון הרג אריה ולמחרת מצא בגויייתו

של האריה כוורת דבורים, לא יכלו לנחש את החידה בלא עזרתה של אשתו הפלשתית. במקרה זה יש פתרון אחד בלבד. אולם כלל זה של חידות בלתי מובהקות חל גם על חידות כה כלליות עד שכמעט כל פתרון מתאים להן.

לדוגמה חידה מאוסף מקס לוריא:²⁸

28. לוריא (הערה 7 לעיל), עמ' 89 שורה 15.

הכול יש בעולם	Todu ay al mundo
רק שלושה דברים אינם	Sólu tres cozes no ay
מכסה לים,	Capác a la mar
מרפא למוות,	milizine a la muerti
סולם לעלות בו	iscalere para asuvir
לשמים	a lus sielus

זוהי חידת פליאה על סדרי הטבע, ולמעשה אפשר לענות עליה באינסוף פתרונות. ניסוח זה מקביל בתבניתו לניסוח המקראי:

שלושה המה נפלאו ממני וארבע לא ידעתים
דרך הנשר בשמים, דרך נחש עלי צור, דרך אניה בלב ים ודרך גבר
בעלמה (משלי ל 18).

וכאן דוגמה אחרת לחידה הדורשת ידע חיצוני, אם כי בסיסי מאוד:

היה היה	Aviya de ser
עם שחר בשעה טובה	un buen maneser
הבן נולד	el ijo nasido
האב ללא לידה	el padre sin naser
איך זה קרה?	i komo puede ser?

את החידה הזאת, על אדם הראשון, קיבלתי מיצחק נבון.

בכל חידה, כאמור, יש שני חלקים. החלק הראשון, הארוך יותר, הוא הטקסט האניגמטי הכולל את השאלה, בין שהיא מנוסחת במילות שאלה כלליות בין שהיא משפט שאלה בגוף ראשון (מי אני?) בין שהיא משפט תיאור בגוף שלישי. משפט השאלה, אם מופיע, מופיע בסוף החלק הראשון, בנפרד, בפנייה לנמען: קי איס? קואלו איס? קומו פואידי סיר? (ובעברית: מה זה? מהו? איך ייתכן?) משפט הפתיחה הוא בדרך כלל משפט נוסחה המאפשר לנמענים לזהות מיד את הסוגה. לדוגמה:

דבר אחד מופלא מאוד	Una coza muy maraviyoza
--------------------	-------------------------

רוב החידות באוסף גאלנטי מנוסחות בגוף ראשון ופותחות בנוסחה:

Yo tengo un... Yo tengo una cosa... "יש לי" או "יש לי משהו"

נוסחת פתיחה שאף היא בגוף ראשון מופיעה באוסף לוריא:

Yo so... Yo no so... "אני" או "אינני"

בחלק השני, הקצר יותר (בדרך כלל מילה אחת בלבד), הוא הפתרון. בדרך כלל הפתרון, התשובה, הוא אפשרות אחת מני כמה, כלומר מבחינה לוגית לחידה יכול להיות יותר מפתרון אחד; אולם מוכרח להיות קשר של הלימות בין התשובה לשאלה, שאם לא כן יש כשל בפתרון – גם אם הנמען לא פתר בעצמו את השאלה הוא מתבקש לבדוק את נקודת הפתרון. כלומר תהליך החשיבה ממשיך גם לאחר ששומעים את הפתרון.

בחלק הראשון של החידה מופיע האימז' – התמונה המרכזית או מרקם הציור של נושא החידה.²⁹ שום דבר אינו טבעי באימז', ולכן הוא קשה להבנה, אך הוא תלוי תרבות ומותאם לציפיות המאזין. הכרת תחום האימז' של הקבוצה מאפשרת להבין את החידה. האימז' תמיד מכיל מושג שהוא בן הזוג של המושג המופיע בתשובה, והעימות בין השניים יוצר מטפורה. המושגים שייכים לקטגוריות שונות, כגון חי ודומם או צומח ואנושי, אולם חייבת להיות תכונה משותפת או פונקציה משותפת המקשרת בין שני המושגים.

29. קנגס-מרנדה, תאוריה (הערה 13 לעיל).

דוגמה ראשונה מתוך אוסף לוריא,³⁰ והשנייה מתוך אוסף מילויצקי:³¹

Cantaricuz abucadus no si viertin כדים הפוכים אינם נשפכים
(Luz bicuz di la vaque) (עטיני הפרה)

Tchapeniko en la pared נעל על הקיר
ke lo tokax y no lo vex גע בה ולא תראה אותה
Quálo es? מה זה?

(La oreja) (אוזן)

בדוגמה הראשונה המושגים הם כד-עטין. הכד מושווה לעטין – יש ביניהם דמיון בצורה, ושניהם גדושים בנוזלים, אלא שמן העטין החלב אינו נשפך גם אם על פי השוואתו לכד הוא תלוי במהופך.

בדוגמה השנייה המושגים נראים רחוקים יותר: נעל-אוזן. האוזן מושווית לנעל וצדע הגולגולת לקיר. השוואה זו היא תלויה תרבות, שכן הדמיון של

30. לוריא (הערה 7 לעיל), עמ' 88 שורה 5.

31. אוסף מילויצקי (הערה 9 לעיל), עמ' 45 חידה 6.

32. מחצית הכף תקועה בקיר. ראו ארמיסטוד, הספרות הספרדית-יהודית (הערה 21 לעיל), עמ' 20; I. Basgoz and A. Tietze, *A Corpus of Turkish Riddles*, Los Angeles 1973
33. לדין נרחב בעמימות ובאסטרטגיות של עמימות בחידות ראו: I. Hamnett, "Ambiguity, Classification and Change: The Function of Riddles", *Man*, 2 (1967), pp. 379-391; T. Green and W. Pepicello, "The Riddle Process", *Journal of American Folklore*, 97 (1984), pp. 189-203
34. R.D. Abrahams and A. Dundes, "Riddles", *Folklore and Folklife*, R. Dorson (ed.), Chicago 1972, pp. 129-131
35. לוריא (הערה 7 לעיל), עמ' 89 שורה 45.

אוזן לנעל אפשרי בהקשר תרבותי מסוים, שבו יש נעליים שצורתן דומה לאוזניים (במקבילה תורכית אגב האוזן מושווית למחצית הכפית)³².

נושא האימז' מוצפן במכוון בעזרת תיאורים מעומעמים. העמימות נוצרת כאשר עניין אחד (מילה, חפץ, אדם) משתייכים בעת ובעונה אחת לשתי מסגרות זיקה שונות.³³

השיוך הכפול יכול להיווצר בכמה דרכים: (א) ניגודים וסתירות; (ב) היעדר פרטים, אין מספיק מידע כדי להבין את התמונה; (ג) עודף פרטים היוצרים אימז' מבולבל; (ד) אימז' כוזב במכוון, כלומר התמונה מובילה לתשובה מסוימת אך היא מוטעית. בסוג זה של עמימות משתמשים בדרך כלל בחידות ארוטיות.³⁴

דוגמה לניגוד וסתירה מתוך אוסף לוריא:³⁵

Curone tiene,	כתר יש לו,
rey no es	מלך אינו
ore no tiene,	אין לו שעון,
ya saví cuántes son	אך יודע מה השעה
<i>(Il gayu)</i>	(תרגול)

שורות 2 ו-4 סותרות את האפשרות המידית שעולה על הדעת בשורות 1 ו-3: כתר – לא מלך; אין שעון – יודע מה שעה. האיבר השני בניגוד מכחיש את הקביעה המופיעה באיבר הראשון.

36. עוזו (הערה 8 לעיל), 36, עמ' 7 חידה 1.

ומתוך אוסף עוזו:³⁶

קומי אי נו סי הארטה	אוכל ולא שבע
סי אסינטה אי נו סי אליב'אנטה	יושב ולא קם
	(מנגל)

פעולת האכילה והשיבה מרמזות לפתרון בקטגוריה של יצור חי, אולם מן הניגוד "לא שבע – לא קם" כבר אפשר להבין שכיוון זה איננו נכון. האיבר הראשון של הניגוד כרוך בפעולה (אכילה, ישיבה), ואילו האיבר השני מכחיש את תוצאתה או את המשכה של הפעולה (לא שבע, לא קם). כך נוצרים הבלבול או העמימות.

דוגמה להיעדר פרטים היא חידת שמשון – חידתו אינה מספקת שום רמזים שיאפשרו להגיע לפתרון. ולעומת זאת החידה שרשמה מתילדה כהן-סראנו (להלן) על הבת שנולדה לפני הוריה וההסבר שיינתן מפי אדון אשר מספקת עודף פרטים היוצרים בלבול.

ישנן דוגמאות רבות לאימז' כוזב המוביל לפתרון ארוטי מוטעה. להלן דוגמה מתוך אוסף מילויצקי:³⁷

37. אוסף מילויצקי (הערה 9 לעיל), עמ' 36 חידה 1.

El día 'ncolgando	ביום תלוי
La noche en el buraco	בלילה בתוך חור
(<i>L'andravica de la puerta</i>)	(ברייח הדלת)

את החידה הבאה רשמתי מפי לבנה ששון מירושלים:

מכאיב לי ער שנחשך לי	מי דואילי מי איסקוריסי
אך מוצא חן בעיני שמחירדים לי	מה מי אגראדה קי לה מיטי
מה זה?	קי איס?
(עגילים)	(פינדיינטיס)

חידה זו פועלת בשני מישורים: במישור הסמוי הרמזים מובילים אל פתרון ארוטי, משום העמימות הלשונית של הפועל "לה מיטי" (לשים, להחדיר) שפירושו גם קיום יחסי מין. אך כמו בבדיחה גם כאן מתרחשת מפלת ציפיות, והפתרון שונה ותמים מאוד.³⁸

38. על הקשרים בין חידות לבדיחות ראו R. Johnson, "The Semantic Structure of the Joke and Riddle: Theoretical Positioning", *Semiotica*, 14, 2 (1975), pp. 142-174

רימוז ארוטי ופתרון מפתיע אינם בהכרח מצחיקים ואינם בהכרח מקשרים בין חידה לבדיחה. בחידה הבאה, כמו בחידה לעיל על העגילים, הדוברת בגוף ראשון היא אישה. יש רימוז ארוטי, יש פתרון מפתיע, אך אין צחוק. מתוך אוסף עזוז:³⁹

39. עזוז (הערה 8 לעיל), 40-41, עמ' 12 חידה 5.

הנה בא רעי	ייה וינו מי אמיגו,
האהוב עליי מבעלי	מאס קירידו די מי מארירו
(החלום או השינה)	(איל סואיניו)

הטקסט המושם בפי הדוברת הוא תיאור ישיר בלא כל מטפורה, והפתרון "המאהב" מזדקר מיד. אולם סביר שהנמענים לא יעזו להציעו הן משום שהוא פשוט מדי, והרי הקהל מודע למלכודת שיש בכל חידה, הן משום שהוא קריאת תיגר על הנורמות המוסריות המקובלות. הצעת הפתרון מחלצת את המשתתפים מן המבוכה, אך עדיין נותר הערעור שנובע מן המשוואה – האפשרות שיש משהו חשוב מן הבעל ושהאישה על משכבה מעדיפה לישון ולחלום ולא להתקרב אל בעלה.

חיזוק לפירוש זה אפשר למצוא בפתגם שרשמתי מפי רבקה פרץ:

קואנדו מארירו איי די סירבייר
לה נוג'י נו איי דורמיר

כאשר יש בעל לשרת
הלילה לא נועד לשינה

הקשר השימוש של הפתגם הוא העומס הרב המוטל על האישה הצעירה: חובות הבית במשך היום ונוספים עליהם חובות התשמיש של האישה כלפי בעלה בלילה, ובעצם כל מה שהיא חפצה בו הוא קצת שינה. אין תמה כי בהקשר זה החלום והשינה הם ידידיה הטובים של האישה. יש לשער שכמו הפתגם גם החידה, המבטאת מסר דומה, נאמרה בחברה של נשים.

חידה זו מבטאת מחאה על הנורמות בעניין תפקידיה של האישה בבית ומערערת עליהן, אולם, כפי שקנגס־מרנדה טוענת, החידה מתגרה בגבולות שהתרבות מציבה ומוכיחה כי אין הם יציבים, אך בסופו של דבר אין היא פורצת אותם; להפך, בזכות הפתרון היא מחזקת את הגבולות הקיימים. הפתרון בא להפיס את הערעור ולהציע אפשרות לתפיסה אחרת.⁴⁰ לא ייתכן שאישה נשואה תצפה למאהבה, אך אפשר לצפות לחלום או לשינה.

גילוי הפתרון חושף את אפשרות הפתרון הראשונה הכוזבת ומציע מושג שמתאים להגדרה. אם יש כמה מושגים כאלו לחידה יהיו כמה פתרונות. אולם העובדה שיש כמה פתרונות אינה בהכרח הופכת את הפתרון לשרירותי.⁴¹

העמימות היא חלק מהותי מן החידה. היא יכולה להיות עמימות סמנטית (כמו השימוש הדו־משמעי בפועל "לה מיטי" – לשים, לקיים יחסי מין); עמימות אמפירית (כמו השימוש במנגל לצליית בשר); או עמימות תרבותית (כמו בריח הדלת ששימש לנעילת הדלתות בלילה), הבנויה על הוויי החיים של הקבוצה.

היסוד המעמעם, או היסוד החוסם,⁴² של החידה הוא היסוד שמסיט ממצאית הפתרון, והוא מתווך בין החלק הראשון של החידה – האימז' – לבין החלק השני – הפתרון. לכן באופן פרדוקסלי בזכות היסוד המעמעם בחידה נפגשות שתי מערכות זיקה שונות ולעתים מנוגדות. פתרון החידה יוצר את המכנה המשותף, וכך הוא מחזק את שתי המסגרות, ביצירת מסגרת משותפת שלישית, או לפחות מאפשר למערכות מנוגדות לפעול בעת ובעונה אחת. התרנגול בדוגמה לעיל יוצר קשר בין מלכים לשעונים.

כנגד היסוד המעמעם שתולים בחידה רמזים המובילים אל הפתרון הנכון. חידה הולמת היא חידה שיש בה איזון בין הרמזים המובילים ובין היסודות

E. Köngäs-Maranda, "Riddles .40 and Riddling", *Journal of American Folklore*, 89 (1976), pp. 127-137
ליבר הגיב לקביעתה של קנגס־מרנדה – בעיקרון הוא הסכים אתה, אך הוא הציע לרכז את הניסוחים. לטענתו החידה בוחנת גבולות אך אינה חוצה אותם. ראו M.D. Lieber, "Riddles: Cultural Categories World View", *ibid.*, pp. 255-265

D. Ben-Amos, "Solutions to .41 Riddles", *ibid.*, pp. 249-254

42. גרין ופפצלה, תהליך החידה (הערה 33 לעיל), עמ' 190.

המצפינים. כלומר, חידה טובה ראוי שלא תהיה אטומה מדיי עד שאיי אפשר יהיה להגיע לפתרונה, ומצד אחר אל לה להיות שקופה מדיי, שכן אז מגיעים בקלות רבה מדיי אל הפתרון. לאיזון זה בין ההצפנה להרמזה קרא פגיס "סגולת החידה"⁴³.

43. פגיס, סוד חתום (הערה 17 לעיל), עמ' 45-46.

במונחים סמיוטיים החידה היא סימן, האימז' הוא המסמן, והפתרון הוא המסומן. חלוקה זו מתאימה לחלוקה בין אנשים: המחיד והנמען. כלומר החלוקה הטקסטואלית היא גם חלוקה חברתית, והמתח הטקסטואלי משקף את המתח החברתי בין השואל לנשאל. ברגע שהחידה נפתרת (בין שהנשאל פתרה בין שהוא התיימש והמחיד פתרה) המתח מתפוגג. זהו סוג של הסכם, או משחק,⁴⁴ בין שניים או יותר, וכל אחד מן המשתתפים נוטל על עצמו למשך זמן היגוד החידה זהות מסוימת: של שואל או של נשאל. זהויות אלו יכולות להתחלף בין הדמויות. כלומר לאחר שהנשאל עונה הוא נהפך לשואל. וכך אכן קורה בחברות רבות שנהוג לחוד בהן חידות. כל עוד אחד המשתתפים נוטל לעצמו את זהות המחיד הוא בעמדה של כוח וסמכות, שהרי הפתרון ידוע לו מראש. למעשה הוא חיבר את החידה סביב הפתרון; המחיד מחבר את החידה על פי חוקים נתונים המקובלים בתרבות של בני הקבוצה; הצלחתו נמדדת בשנינותו, במידת ההדהמה שהחידה יוצרת, באופן הביצוע (performance) של החידה ובשמירה על עקרונות לוגיים המאפשרים להגיע לפתרון, או שלפחות עם גילוי הפתרון ההנמקה שלו הגיונית.

44. במאמר של אברהם על חלוקת סוגות לקטגוריות הוא סיווג את החידות בקטגוריה של סוגות משחק וראה בהיגוד חידות משחק מסוגן. ראו R.D. Abrahams, "The Complex Relations of Simple Forms", *Folklore Genres* D. Ben-Amos (ed.), Austin and London 1976, pp. 193-214

למצב החיד יש צד משעשע ומהנה בעצם הצבת האתגר וחיפוש הפתרון, אך יש בו גם תחרות והעמדה במבחן. יש תרבויות שהחידות בהן הן חלק מטקסי המעבר – טקס החניכה במעבר מנערות לבגרות,⁴⁵ או טקסי חתונה וחיזור. המתח שיש בחתונה בין המשפחות ובין בני הזוג מתועל אל אמירת חידות, שיש בהן יסוד של בחינת החתן. על חידות בחתונות בתרבות היהודית כתב דב נוי,⁴⁶ וכאן אזכיר רק את חידת שמשון שנאמרה במשתה החתונה ואת מלכת שבא שניסתה בחידות את המלך שלמה. בשני המקרים על המתח המגדרי נוספים מתח בין-דתי ומתח בין שתי תרבויות ושני עמים.

idem, "The Literary Study of the Riddles", *Texas Studies in Literature & Language*, 14 (1972), pp. 177-197
46. דב נוי, "חידות בסעודת חתונה", מחניים, פג (תשכ"ז), עמ' 64-73.

באחד הסיפורים בלאדינו⁴⁷ מלכת שבא שולחת על ידי אביה לשלמה המלך בקבוק יין וכיכר לחם ומבקשת תשובה לחידתה: אם הים אינו מתנועע והירח שלם, איזה יום הוא בחודש? מתשובתו של שלמה, "הים מתנועע, הירח הוא שלושה רבעים, והיום הוא השבעה בחודש", הבינה המלכה כי אביה לגם מבקבוק היין ואכל מן הלחם. רק לאחר שבחנה את שלמה בחידות החליטה המלכה לצאת לדרך ולפגוש אותו. לשון החידות והפתרון יוצרים קשר אישי מיוחד בין המלכה למלך, קשר שאביה של המלכה אינו מבין כלל. הוא אינו מבין לא את החידה, לא את פתרונה ולא כיצד ידעה המלכה מה עשה בדרך.

47. מתילדה כהן-סראנו, לז'נדאס: אגדות וסיפורי מוסר מן המסורת היהודית-ספרדית, ירושלים 1999, עמ' 82.

החידה נעה בין משחק לרצינות, בין בידור לתוקפנות ומאבק כוחות. אביא כאן לדוגמה שימוש בחידות בהקשר של שיחה בדויה בין שתי דמויות ספרותיות – ג'מילה ובוכור, המככבים במערכונים היתוליים שפורסמו בעיתונות בשאלוניקי בשנות השלושים של המאה העשרים:⁴⁸

בוכור חוזר מן השוק, אך במקום להביא לאשתו את מה שהיא ביקשה ממנו הוא מביא לה הפתעה שלדעתו תשמח אותה ומבקש ממנה לנחש מה הביא. ג'מילה מנסה לנחש, וככל שאיננה מצליחה היא מתרגזת יותר. ואז, כדי להקל עליה ולספק לה רמזים, בוכור חד חידה. את עצם אמירת החידה הוא מגדיר משחק (te vo adjugar):

Ni alto ni basho	אינו נמוך ואינו גבוה,
ni vidro pezgado	אינו זכוכית כבדה,
su fojika era este boy	עלהו בגודל זה,
su fruto era el boy de una pasa preta	ופריו בגודל צימוק שחור,
tyene biko i no es pashariko	מקור יש לו – ציפור אינו,
es kyoshelé para el meraklí	הוא רבוע ונועד לענג
tyene kolor de kastanya sin ser	צבע ערמון לו וערמון אינו,
kastanya	
Ke koza es?	מהו?

(פרי שחור ודק שנהגו למצוץ ונתפס סוג של ממתק) (*Kulanchetos*)

אף שבעיני בוכור הפתרון ממש שקוף:

ya te lo di a entender kon kuchara נתתי לך להבין זאת בכפית

ג'מילה איננה מגיעה לפתרון, אך לפני שהוא מגלה לה בחדות ניצחון את הפתרון היא חוטפת ממנו את זהות המחיד וחדה לו חידה. כך היא מחזירה לעצמה את הסמכות שניטלה ממנה.

היא שואלת:

Akeo ke tyene barva i no es ombre,	יש לו זקן ואינו גבר
ke koza es?	מה הדבר הזה?

בוכור עונה מיד: *Pwero* (כרישה)

ג'מילה, ששיערה כנראה שבוכור ידע לענות, משתמשת בתשובתו כדי ללעוג לו ולנגח את גבריותו:

Bravo balabay - esto sos tu כל הכבוד בעל הבית, זה מה שאתה!

בוכור אינו טומן ידו בצלחת ועונה בשיר ילדים מלעיג, מותאם לשמה של ג'מילה, החוזר על מילת הפתרון שלוש פעמים:

Akaye kaye kulancheto	תשתוק, תיפול פרי
Kopeli kopeli kulancheto	נערות נערות, פרות
Djamila no endivina esto	ג'מילה לא ניחשה
Akaye kaye kulancheto	תשתוק תיפול פרי

על כך מאחלת לו ג'מילה שייפול הוא בעצמו: Djuro ke te kayga balabay

באיחול זה אפשר אף לראות רמז מיני לנפילה מסוימת מאוד ולא כללית בלבד. כל הדו־שיח הזה משעשע מאוד את הקורא, אך ספק אם כך הוא נתפס גם בעיני הדמויות הפועלות. חידות מילאו תפקיד לא רק ביחסים בין בעל לאשתו אלא אף במישור הבין־דורי בין הורים לילדים. לעומת המתח והעימות המתבטאים בשימוש בחידה לעיל בין בני הזוג החידה הבאה היא דוגמה לשימוש בחידה לתכלית חינוכית.⁴⁹

את החידה להלן רשמתי מפי מלכה שמחה ילידת שאלוניקי. נוסח מקביל נרשם אצל מנחם עזוז.⁵⁰ מלכה שמעה את החידה מפי אביה, שהיה חזן בבית הכנסת ועל פי דבריה איש דתי מאוד וירא שמים. בסעודת השבת הוא נהג לספר לבני המשפחה סיפורים, פתגמים ואף חידות:

אלטו, אלטו קומו איל פינו	גבוה גבוה כאורן
מינודו מינודו קומו איל קומינו	קטן קטן כגרגר הכמון
פריטו קומו איל פיס	שחור כמו זפת
קי נו אינדיב'יניש ני פ'ין אה און מיז	לא תנחשו עד תום החודש
קי איס?	מהו?

(ספר תורה)

הנוסח שהביא עזוז שונה בחלקו – הוא מוסיף מוטיב הקשור בניגוד בין שני טעמים: "מר מר כמרה, מתוק מתוק כדבש"; ואילו אין בו התייחסות לצבע (והכוונה לאותיות התורה השחורות) ופנייה מאתגרת אל הקהל, "לא תנחשו עד תום החודש", שיש בנוסח של מלכה. להלן הנוסח של עזוז:

אלטו אלטו קומו איל פינו	גבוה גבוה כאורן
מינודו מינודו קומו איל קומינו	קטן קטן כגרגר הכמון
אמארגו אמארגו קומו לה פייל	מר מר כמרה
דולסי דולסי קומו לה מייל.	מתוק מתוק כדבש.

עזוז הסביר: "הכוונה לתורה אשר נקנית בעמל וקשיים מרובים ובעטיים נעשית היא מרה כלענה וכשירדים לשפוני מכמניה – הרי היא מתוקה לחיך

49. על השימוש בחידות בחינוך ראו P.D. Benchat, "Riddles in Bantu", *The Study of Folklore*, A. Dundes (ed.), Englewood Cliffs New-Jersey 1965, pp. 182-206
50. עזוז (הערה 8 לעיל), 40-41, עמ' 12 חידה 2.

כדבש. דבריה גבוהים כאמיר הברוש ומיליה זעירות כגרגרי הכמון. האהבה לדת ולקודשיה מצאה לה ביטוי נאמן היוצא מן הלב בחידה זו.⁵¹

51. שם, שם

ההסבר של מלכה שמחה מייחס את הגובה לצורתו הקונקרטי של ספר התורה הנמצא בארון הקודש בבית הכנסת, ואילו ההסבר של עזוז הוא הסבר מטפורי ועל פיו הגובה הוא הגבהות הרוחנית של דברי התורה.

בשני הנוסחים ברור המסר המכוון ללימוד תורה – למרות המאמץ הגמול כדאי. דימוי התורה לדבש מעוגן במקורות הקנוניים העבריים: דברי תורה משולים לדבש (שיר השירים רבה א, ב).

52. מולכו, מנהגים (הערה 12 לעיל), פרק 4.

מולכו, בספרו מנהגים ואורחות חיים,⁵² הביא מקבילה קטועה לחידה זו וראה בה חלק ממשחקי ילדים בלילות חורף ארוכים. מעניין שהוא ציין כי הבנים נהגו לחדוד חידות ואילו הבנות דקלמו שירים. ייתכן כי משחקי החידות נתפסו בעיניו (וייתכן שהוא משקף בכך נורמה קבוצתית בת זמנו) משחקים גבריים שנועדו להכין את הבנים לחיי התחרות הגבריים:

Ni alto, ni baxo,	לא גבוה, לא נמוך
Ni vidrio pizado.	לא זכוכית כבדה
Su fujica era este boy,	עלהו – כזה היה גודלו
Y si de fruto era este boy,	ופריו – כזה היה גודלו
Endevina lo que es.	נחש מהו.

על פי המתואר בטקסט יש לשער כי אמירת החידה לוותה בתנועות ידיים שהדגימו את גודלם של העלה והפרי.

לעומת הטענה שהחידות היו משחקי הבנים לבנה ששון העידה כי את החידה על העגילים שמעה מפי אמה כשהייתה בגיל ההתבגרות, כלומר בהקשר נשי, וייתכן כי במישור הסמוי יש כאן הכנה מרומזת להנאות המין לקראת חיי הנישואים.

החידה על ספר התורה באה לאשש ערכי קבוצה וערכים כללי-יהודיים. חידות אוניברסליות יותר תוהות על משמעות העולם ומשמעות קיומו של האדם. למשל לחידת הספינקס המפורסמת יש נוסח בלאדינו באוסף לוריא,⁵³ ואף אני שמעתי אותה בעל פה מאמי ומסבתי:

53. לוריא (הערה 7 לעיל), עמ' 89 שורה 39.

La mañane camine cun cuatro pies	בבוקר הולך על ארבע,
la meyudíe cun dos,	בצהריים על שתיים,
la tadri cun tres	ובערב על שלוש

(*Il ombri*)

(אדם)

54. אברהמס ודנוס (הערה 34 לעיל).
 בסיפורים רבים החידה מושמעת באוזני
 התלוי או מפי התלוי.
 55. על המקורות של חידת הספינקס
 ראו: A. Taylor, *English Riddles from Oral Tradition*, Berkeley and Los Angeles 1951
 56. על חידת הספינקס במחזה של
 סופוקלס ראו: יצחק בן-מרדכי, "אדיפוס
 וחידותיו של אפולו", מחקרי ירושלים
 בפולקלור יהודי, ט-כ (תשנ"ז-תשנ"ח),
 עמ' 393-415; F. Rokem, "One Voice and Many Legs: Oedipus and the Riddle of the Sphinxes",
 (הערה 14 לעיל), עמ' 255-270.
 57. סופוקלס, אדיפוס המלך, אהרן
 שבתאי (מתרגם), תל אביב 1994,
 שורה 393.
 58. C. Lévi-Strauss, "The Structural Study of Myth", *Structural Anthropology*, New-York 1963, pp. 211-212

חידה זו שייכת לקבוצת חידות הנקראות חידות פיקוח נפש (neck riddles) – בפתרונה תלויים חייו של אדם; כישלון פירושו מוות.⁵⁴ זוהי חידה עתיקה מאוד, וייתכן שהייתה קשורה לאל השמש המצרי. בתרבות יוון היא נרמזת כבר אצל הסידוס.⁵⁵ במחזהו של סופוקלס, אדיפוס, היא נחשבת חידה קשה ביותר.⁵⁶ אדיפוס אומר: "הרי זו לא הייתה חידה אשר יפתור כל מי שיזדמן, דרוש היה נביא".⁵⁷ באימז' של החידה האדם נתפס מי שמשנה את צורתו במהירות רבה – תחילה הוא מתואר כבעל חיים עם ארבע רגליים, ובסיום כמפלצת עם שלוש רגליים, מקבילה למפלצות בנות שלוש העיניים. הוא מצמיח רגליים ומעלים אותן; מעין יצור כלאיים מרובה רגליים, כמו שהספינקס הוא הכלאה של אישה, אריה וציפור. אדיפוס, שמשמעות שמו קשורה ברגליים (בתרגום מילולי נפוח רגל), הוא הפותר את חידת הרגליים הקשורה לחידת מהותו של האדם ובריאתו: בילדותו האדם זוחל על ארבע, בבגרותו הוא מהלך על שתיים, ובזקנותו הוא נעזר במקל. על פי הניתוח של קלוד לוי-סטרס למיתוס אדיפוס עיקרו של המיתוס הוא הוויכוח בין שתי תפיסות לבריאת האדם: התפיסה המיתית שלפיה האדם עלה מן האדמה, ולכן רגליו גומות, לעומת התפיסה המציאותית שהאדם נוצר מזיווג של גבר ואישה.⁵⁸

נוסח החידה הכולל אף את מוטיב הזמן בהתחלפות שעות היום הוא נוסח מאוחר יותר – חייו של האדם משולים ליום אחד (בוקר, צהריים וערב). הפותר, אדיפוס, ניחן בתבונה המאפשרת לו לפתור את החידה ולהניצל ממוות ברגע מסוים, אך לעולם לא יוכל אדם להתגבר לחלוטין על המוות ואף לא על תהליך ההזדקנות. חייו מסתיימים עם לילה (בהמשך מטפרי לחידה). מבחינה זו החידה עוסקת בשתי שאלות קיום יסודיות: בריאת האדם, שאלת ראשית החיים, ושאלת המוות.

מהר מאוד מתברר שפתרונו של אדיפוס הוא ניצחון לטווח קצר מאוד. דווקא הפתרון הוא שמוביל אותו לנישואי העריות עם אמו ובהמשך לעיוורונו ולמותו. האימז' של החידה שובר את הגבולות בין אדם למפלצת; ופתרון החידה מחזיר את הסדר על כנו, אך למרבה האירוניה דווקא בזכות הפתרון חייו של אדיפוס מנותבים לחציית הקו האדום, הטאבו של גילוי עריות.

גילוי העריות וחציית הגבולות עולים במרומו גם בחידה הבאה, שהיא פתיחה לסיפור. עצם הפתיחה בצורת חידה מפעילה את הקהל (אם כי המספר אינו מצפה לפתרון) ומושכת אותו להישאר ולשמוע את הסיפור. את הנוסח להלן קיבלתי מפי שלמה אביו, והוא שמעו מפי אביו יליד תורכיה:

59. על פי הסברו של שלמה אביו, וכפי ששמע מאבא שלו, המילה "מאסיר" היא שיבוש המילה העברית "מעשה".

andavía ser	היה היה
un buen de maser ⁵⁹	מעשה נאה
la ija nasida	הבת נולדה
el padre sin naser -	בטרם ייוולד אביה -
komo puede ser?	איך ייתכן?
na ke puede ser!!	הנה, אכן כך אירע

פתרון החידה מופיע בצורת סיפור, והסיפור מסביר בהיגיון כיצד ייתכן המצב הבלתי אפשרי שמתואר בחידה (בת שנולדה לפני לידת אביה) – האב היה כלוא בבית האסורים בלא מזון; בתו באה והיניקה אותו מבעד לסורגים, ובזכותה הוא הצליח לשרוד; כך במטפורה הוא גם נולד מחדש. חידה זו אף שמעתי בעצמי מפי שאול אנג'ל מלאכי ז"ל.

את הנוסח הבא מסרה לי מתילדה כהן-סראנו כפי ששמעה מפי אמה:

And'avía de ser	היה היה פעם
De un baal de naser.	בעל העומד להיוולד
La ija nasida	הבת נולדה
La madre por naser.	האם עומדת להיוולד
Komo pudo ser?	איך ייתכן?
Na ke pudo ser!	כן, יכול להיות!
Andá ande Chelibí Asher	הולך מהלך ארון אשר
Ke vo lo dé a'ntender.	והוא ייתן הסבר

נוסח זה סתום יותר, שכן הוא מערב גם את האם, ולא ברור מדוע יש שימוש במילה "בעל" ולא "אב" (אלא אם מדובר בבעלה של האם) ומיהו "אדון אשר" אשר ייתן הסבר. ייתכן שנוסח זה אינו קשור לסיפור על האב האסור.

נוסח מקביל רשמה מתילדה כהן-סראנו עצמה מפי המספרת סטריאה כהן. בנוסח הזה החידה בסיפור מושמת בפיה של בת המלך ולא בפי המהגד המפנה אותה לקהל בפתיחה לסיפור. כשהגיע מועד שחרורו של האב לאחר שנים המלך סירב לשחררו. הבת הופיעה לפני המלך וחדה לו את החידה בתנאי שאם לא ידע לפתרה ישחרר את אביה. כלומר זוהי חידת פיקוח נפש. ונוסח החידה להלן:

Sinyor rey,	אדוני המלך,
Yo kriyí un kriado	גידלתי תינוק
Marido de mi madre.	בעל לאמי
S'indivinásh, el buen rey,	אם תנחש, מלכי
Me dash a mi padre	החזר לי את אבי

המלך מיד הבין כי בזכות הבת נותר האב בחיים, אך לא הצליח להבין כיצד. הבת גילתה את סוד ההנקה והמלך עמד בדיבורו ושחרר את האב.

זוהי חידה בלתי מובהקת, שכן אין להבינה מתוך עצמה אלא בהקשר הסיפורי. כפי שהמלך זקוק לסיפור כך גם קהל המאזינים. כמו בחידת הספינקס גם חידה זו שוברת גבולות ומטשטשת מערכות. הבת מיניקה את אביה, פעולה שיש בה רמז לגילוי עריות, וכמו בחידת הספינקס גם כאן עולה שאלת היווצרות האדם: כיצד אב נולד לפני בתו? וכמו בחידת הספינקס גם חידה זו שולחת אל המוות או אל החיים. אלא שכאן הזוכה בפרס החיים הוא לא הפותר אלא מי שהחידה מתייחסת אליו.

חידות פיקוח נפש מופיעות בדרך כלל בהקשר סיפורי שמסביר את החידה, שכן בהקשר חברתי אי-אפשר להגיע אל הפתרון בלא הכרת האירוע שהוא מבוסס עליו. טיפוסים סיפוריים נפוצים ביותר שיש בהם חידות הם סיפורים שיש בהם עימות מעמדי,⁶⁰ עימות בין-דתי או מגדרי.⁶¹ בן המעמד הנמוך, בן המיעוט הדתי או האישה זוכים לגמול בזכות חכמתם, המתבטאת ביכולתם לענות על שאלות החידה. כישלון יעלה להם בחייהם. חידות אלו מנוסחות כשאלה ולא כחידה, שהיא צירוף של כמה שורות מחורזות. בתרבות היהודית אחד הנושאים הנפוצים ביותר בסיפורי עם הוא עימות בין יהודים לגויים, והעימות מתבטא לא פעם בהצבת שאלות חידה. ייחודם של סיפורים אלו הוא שבזכות הפתרון הנכון הפותר מציל לא את עצמו בלבד אלא את הקהילה היהודית כולה.

אביא שתי דוגמאות מן המסורת הסיפורית הספרדית-יהודית: ר' אברהם אבן עזרא נפל בשבי ונמכר לבישוף אחד להיות לו לעבד. המלך תבע מן הבישוף לענות לו על שלוש שאלות, ואם לא ידע את הפתרון יערוף את ראשו. ראב"ע התייצב לפני המלך מחופש לבישוף וענה על השאלות: לאיזה צד אלוהים פונה? מהו הערך שלי (של המלך)? מה אני חושב?⁶² אלו שאלות שאף לשואל אין עליהן תשובות מוכנות, והן נועדו להכשיל את הנשאל. בתשובותיו הימר אבן עזרא לא על חייו בלבד אלא על חיי הקהילה היהודית כולה: אלוהים פונה לכל הצדדים כמו אור הנר, שוויו של המלך קצת פחות מפסל הצלוב הנמכר בשוק, והמלך חושב שהדובר הוא הבישוף ואילו הדובר הוא בעצם אבן עזרא המחופש לבישוף. התשובות כל כך מוצאות חן בעיני המלך עד שהוא מוכן להיענות לבקשותיו של ר' אברהם אבן עזרא.

הדוגמה השנייה היא סיפור שלוש שאלות האפיפיור שרשמתי מפי מרים ריימונד.⁶³ ייחודו של סיפור זה הוא שהחידות מעוצבות בעזרת תנועות ידיים בלא כל מלל. הפתרונות של הקצב היהודי (בן המעמד הנמוך

60. אחד הסיפורים הנפוצים ביותר בתרבות אירופה הוא סיפור הקיסר וראש המנזר (טיפוס סיפורי מספר 922 על פי מפתח הטיפוסים של אארנה ותומפסון).

ראו A. Aarne and S. Thompson, *The Types of the Folktale: Classification and Bibliography*, Folklore Fellows Communications, Helsinki 1973, p.

184. בסיפור זה ראש המנזר חייב לענות על שלוש שאלותיו של המלך, ואם לא יזמת. ראש המנזר שולח במקומו רועה פשוט, והוא עונה בהצלחה על השאלות. השאלות הנפוצות הן: כמה טיפות מים יש בים? מה המרחק בין הארץ לשמים? כמה כוכבים יש בשמים? כמה שניות בנצח? מהו מרכז הארץ? כמה שוקל הירח? מיהו העוף הטוב ביותר? מיהו המהיר ביותר, המתוק ביותר, היקר ביותר? מה אני חושב?

61. לדוגמה טיפוס סיפורי נפוץ בתרבות האירופית, שיש לו מקבילות גם בתרבות היהודית, הוא בת הכפר החכמה (טיפוס סיפורי מספר 875 על פי מפתח הטיפוסים של אארנה ותומפסון. ראו שם). בסיפורים אלו הנערה עומדת במשימות בלתי אפשריות: להגיע לבושה ולא לבושה, רכובה ולא רכובה, להביא מתנה שאינה מתנה. בנוסחים רבים היא עונה על שאלות חידה כמו מה הדבר היפה ביותר, החזק ביותר, העשיר ביותר. הנערה מתנדבת לפתור את החידות במקום אביה, ונגמולה הוא נישואים עם המלך.

62. לדיון בנוסח סיפור ממרוקו ראו תמר אלכסנדר ואילנה רימלט, 190 המעשיות: מדרין למורה, תל אביב תש"ג. על דמותו של ראב"ע במסורת הספרדית-יהודית ראו אלכסנדר, מעשה אהוב (הערה 4 לעיל), עמ' 183-193.

63. לדיון נרחב בסיפור זה ראו אלכסנדר, מעשה אהוב (שם), עמ' 395-429.

המתייצב לפני האפיפיור במקום הרב שאינו מסוגל לפתור את החידות) אינם דומים כלל לפתרונות שהתכוון להם האפיפיור, אך האפיפיור מפרש אותם בדרכו לשביעות רצונו המלאה. האפיפיור מציג תפוז לפני הקצב וכוונתו לשאול אם העולם עגול; הקצב סבור שמוצע לו פרי למאכל, והוא מוציא מצה מכיסו ומראה אותה לאפיפיור כדי לסמן לו שעכשיו חג הפסח והוא מעדיף את המאכל היהודי המסורתי; האפיפיור סבור כי היהודי מודה שהעולם שטוח. האפיפיור מצביע כלפי מטה וכוונתו לשאול אם מרכז הנצרות כאן ברומא; היהודי סבור כי האפיפיור מאיים להוריד את היהודים שאולה ופורס ידיו לרווחה כדי לסמן שהיהודים פזורים בכל העולם ואי-אפשר להשמידם; האפיפיור סבור כי היהודי מסמן לו שהנצרות שלטת בכל העולם. האפיפיור מורה באצבע אחת, וכוונתו לשאול אם אלוהים אחד; היהודי סבור כי האפיפיור מאיים לנקר לו עין, ולכן הוא מצביע בשתי אצבעות כדי לסמן לו כי במקרה זה ינקר לו את שתי עיניו; האפיפיור סבור כי היהודי עונה כי האלוהות מורכבת משני גורמים – האב והבן. האפיפיור מרוצה מן התשובות, מסיר את האיום, וכך הקהילה היהודית ניצלת.

שאלות חידה עשויות להופיע גם בהקשר חברתי יום יומי. במקרה זה התשובות מבוססות על ידע תרבותי קבוצתי. כמה דוגמאות רשמתי מפי לבנה ששון:

מהו כאשר אחד מבטיח ואינו מקיים   קי איס קואנדו אונו אפרומיטי אי נו לו קומפלי,
היכן הוא נכתב?   אונדי איסטה איסקריטו?

(על הקרח)   (אל בוז)

הפתרון מבוסס על הביטוי הנפוץ הן בעברית הן בלאדינו המתייחס למילים או להבטחות חסרות ערך, "נכתב על הקרח". שאלת החידה מובילה די בשקיפות אל התשובה. שאלה זו נשאלת לשעשוע או במעין תוכחה למי שאינו מקיים הבטחות.

64. על החמות בפתגמים ראו הנ"ל, הפתגם (הערה 5 לעיל), עמ' 61-93. ביטוי קיצוני לשנאת החמות יש בפתגמים ששמעתי מפי אמי. לדוגמה: אריבה אריבה סיניורה קונספ'ואיגרה, לו קו קומי איל פירדו, קי לו קומי אלייה (למעלה למעלה, גברתי החמות, את מה שיאכל הלב תאכל היא); אמור די איספ'ואיגרה אי נואירה – לוס דינטוסי פארה אפואירה (בארבת החמות והכלה נחשפות השיניים).

סוד שאינך רוצה לשמרו   איל סקירטו, סי נו קיריס קי איסטי גואדראדו
למי תספרנו?   אל קין סי לו קונטאס?

(לחמות)   (אה לה סואיגרה)

שאלה זו מבוססת על דימויה השלילי של החמות, בעיקר בעיני הכלות. כאן היא מצוירת פטפטנית ורכלנית. לדימוי זה יש ביטוי ספרותי נרחב בתרבות הקבוצה, הן בשירים הן בפתגמים.⁶⁴ שאלה מסוג זה יותר משהיא באה לקבל תשובה היא משמיצה את החמות.

כאשר לאחת תינוקת כעורה   קואנדו אונה טייני לה קריאטורה פי'אה
ואינה מאמינה   אי נו סי לו קריאה
מה נאמר עליה?   קי דיזין אינסימה די אייה?

(כל נזלת טעימה לחך שלה)   (קאדה מוקו אה סו פאלאדאר איס סאב'דוזה)

שאלת חידה זו מבוססת על הקשר שימוש של פתגם מסוים. השאלה יוצרת הזדמנות לומר את הפתגם, שכן פתרון החידה הוא הפתגם. כמובן כמו לכל פתגם גם לפתגם זה הקשרי שימוש נוספים ולא דווקא כשמדובר באם לתינוק מכוער.

החידה לעיל היא גם דוגמה לתופעה רחבה יותר – תופעת הקרבה בין פתגם לחידה, וחוקרים רבים כבר עמדו עליה.⁶⁵ ההגדרה התבניתית (שהוזכרה לעיל) של ג'ורג'ס ודנרס לחידה משותפת לדעתם גם להגדרת הפתגם – גם בפתגם מטפורי, כמו בחידה, יש אנלוגיה עמומה, הוא יכול להתייחס למצבים רבים ובדרך כלל אין הוא מובן בלא הקשרו. תומס גרין ונ' פפיצלו ראו בשתי הסוגות – חידה ופתגם – אנתים (enthymeme), שהוא יותר מסילוגיזם, שבו חסרה חוליה, שכן האנתים תלוי בשיתוף הפעולה של הנמענים.⁶⁶ התכונות המשותפות לחידה ולפתגם מאפשרות לאותו הטקסט להיחשב לבעל מעמד כפול – הן פתגם הן חידה.

65. ראו לדוגמה גרין ופפיצלו, תהליך החידה (הערה 33 לעיל).

idem, "The Proverb and Riddle as 66 Folk Enthymemes", *Proverbium*, 3 (1986), pp. 33-45

לדוגמה:

Kwando Hasha ke mas blanka?   ממתני חאשה לבנה?⁶⁷

67. בוניס, שאלוניקי (הערה 11 לעיל), עמ' 473.

הקשר השימוש בפתגם זה הוא דו-שיח בדוי מתוך מערכון סטירי כתוב לאדינו, שבו האישה מבינה שלא תוכל לשנות את אופיו הרתחני של בעלה ומשתמשת בפתגם שמציג ניגוד חריף המתבסס על השימוש בשם "חאשה", שהוא גם כינוי לנשים כהות עור. כלומר, כוונת הפתגם היא לשאול "האם שחור יכול להפוך לבן?" בהקשר זה הפתגם הוא שאלה רטורית המתפקדת כפתגם. בהקשר אחר, שבו יצפה הדובר לתשובה, המשפט יכול לתפקד כחידה.

ייחודה של החידה הוא בהפרדה בין מוען לנמען, אולם ברגע שהטקסט כולו נאמר בפי דובר אחד החידה נהפכת לפתגם. לדוגמה:

הכול יש בעולם
רק שלושה דברים אינם

(מכסה לים, מרפא למוות, סולם לעלות בו לשמים)

טקסט זה נחשב לחידה רק כאשר הדובר מפסיק לאחר שתי השורות הראשונות ומצפה מן הקהל לענות מה אין בעולם. אמירה רצופה של הטקסט בפיו של דובר אחד הופכת אותו לפתגם מובהק. בדוגמאות הבאות הדובר יכול להעביר את מילת הפתרון לפתיחה, ואז החידה תיהפך לפתגם.

להלן דוגמה מתוך אוסף מילויצקי:⁶⁸

68. אוסף מילויצקי (הערה 9 לעיל), עמ' 43 חידה 5.

Riyendo abaxa	צוחק יורד
yorando suve	בוכה עולה
Quálo es?	מה זה?

(דלי לבאר) *(El kuvo del pozo)*

ובניסוח של פתגם: הדלי יורד לבאר צוחק ועולה בוכה.

או מתוך אוסף לוריא:⁶⁹

69. לוריא (הערה 7 לעיל), עמ' 90 שורה 65.

Provi abaxe,	עני יורד
ricu asuvi	עשיר עולה

(דלי מים) *(la cuvá d'ague)*

בשתי הסוגות הקהל נדרש להבין את המטפורה. בדוגמה השנייה דלי ריק משול לעני ודלי מלא לעשיר. ובראשונה התפיסה הפוכה: הדלי הריק משול לאדם צוחק, ודווקא מלא המים בוכה. החידה השנייה מתייחסת לתפקיד המים בחיי האדם ואילו הראשונה לצורתם החיצונית. משילוב שתיהן יחד אפשר לראות כיצד בידוד תכונה אחת בלבד של נושא החידה (המים) מגביר את העמימות הנדרשת לחידה.

וכך גם בעניין האור. להלן דוגמה מתוך אוסף לוריא:⁷⁰

70. שם, עמ' 90 שורה 67.

La nochi 'stá bailandu,	בלילה רוקד,
il día sí mueri	ביום מת

(אור) *(La lus)*

תכונה אחרת של האור היא נושאה של החידה הבאה מתוך אוסף עזוז:⁷¹

71. עזוז (הערה 8 לעיל), 36, עמ' 7 חידה 3.

בוי די אונה אב'ה	גודלה כשעועית
אינג'י לה קאזה	ומלואה כל הבית

(להבת המנורה)

ובניסוח פתגם: האור ביום מת ובלילה רוקד. או: להבת המנורה גודלה כשעועית ומילואה כל הבית.

ואילו החיים – ככל שהם מתארכים הם מתקצרים.

ובצורת חידה, מתוך אוסף לוריא:⁷²

72. לוריא (הערה 7 לעיל), עמ' 90 שורה 63.

Máz muchu si alonge, máz muchu si acurte

(*La vide*)

חילופי חידה-פתגם אלו מתאימים לחידות המורכבות ממשפט אחד ובפתרון יש תשובה מכלילה, שכן אלו שתיים מן התכונות המהותיות של הפתגם. בחידה לעיל אף הפתיחה המכלילה "máz muchu" אופיינית ללשון הפתיחה של פתגמים.

חילוף זה נכון גם בכיוון ההפוך, כאשר מן הפתגם יוצרים חידה:

מי בורח דרך החלון כאשר העוני נכנס דרך הדלת?

(אהבה)

או:

מי מטאטא היטב?

(מטאטא חדש)

אפשרות הניוד בין שתי הסוגות היא גם דרך ליצירת חידות ופתגמים חדשים. בעבודת השדה, כאשר חיפשתי חידות, המידענים, לא פעם כדי לרצות אותי, נקטו דרך זו והפכו באופן מלאכותי פתגמים (המצויים בשפע בתרבות הקבוצה) לחידות (שקשה לאתרן).

יצירת חידות חדשות אפשר לאתר גם מתוך התייחסותן לתופעות מודרניות (יחסית), כמו מכונית, משכורת ועישון סיגריות.

73 שם, עמ' 88 שורה 11, עמ' 89 שורה

39 ושורה 34.

שלוש הדוגמאות הבאות הן מתוך אוסף לוריא:⁷³

Yo so dil ombri muy amadu,
ma pur dizgrasie so quimadu

אני על האדם מאוד אהוב
אך לבושהי אני נשרף

(*Il sigarru*)

(סיגר)

האימז' של החידה מנוסח בגוף ראשון; הסיגר הוא דובר מואנש ובעל רגשות (יש לו בוש), והוא מתאר את יחסיו עם האדם כסוג של בגידה – האדם מרעיף עליו אהבה ואילו הוא גומל לו בהישרפות ובהתאינויות. היסוד המעמדם והמפתיע מופיע במילה אחת בלבד, היא המילה האחרונה של האימז' (נשרף); עד אליו הכיוון של חיפוש הפתרון הוא מישוהו שהאדם אוהב. המילה המכלילה "אדם" מוציאה מכלל אפשרות שמדובר באדם אחר, על כן כיוון הפתרון יכול להיות גם בעל חיים.

כמו בחידות רבות, מתוך מכלול התכונות של נושא החידה נבחרת תכונה אחת בלבד. כך גם החידה הבאה, על המשכורת, מתייחסת לתכונה אחת שלה וליחס אליה – היא מופיעה פעם בחודש וכנראה מי שמקבל אותה מברך עליה (הוא שם אותה בידו). השורה הראשונה פותחת כיוונים רבים לפתרון, אולם השורה השנייה מצמצמת את האפשרויות למשהו פיזי שאפשר לאחוז.

Une vez al mes la veyu,
in la manu si la metu

פעם בחודש אראנה
בידיי כן אשימנה

(*La mizade*)

(משכורת)

בשילוב שתי החידות דומני שאפשר לראות גם ביקורת סמויה על טעמו של העישון ועל ערכו של הסיגר, שכל כולו עולה באש בן רגע, בשונה מהמשכורת שלה מחכים בכיליון עיניים כל החודש, אך גם היא כלה במהירות רבה. משתמע מהטקסט שהמשכורת אינה גבוהה במיוחד ושאינ מדובר באנשים בעלי אמצעים, שכן ברגע שהמשכורת מגיעה אוחזים בה היטב לבל תישמט.

החידה הבאה מתמקדת בחלק אחד בלבד של נושא החידה – גלגלי המכונית:

Cuatro irmanicuz acurriendu,
luz doz chicus adilantri,
luz doz grandiz atráz.
Todus cuatro acurriendu,
y luz grandiz a lus chicus
no luz aferren

ארבעה אחים רצים,
שני הקטנים קדימה,
שני הגדולים מאחור.
כל הארבעה רצים,
והגדולים את הקטנים אינם משיגים

(*Lus carrus di l'araba*)

(גלגלי מכונית)

גלגלי המכונית מואנשים, והקרבה הפיזית ביניהם – חיבורם זה לזה בצירים – מאפשרת לדמותם לאחים. גודלם השונה של הגלגלים הקדמיים

לעומת האחוריים מרמז למבנה המכונית בעת חיבור החידה. עד כאן התיאור עשוי להיות תיאור פשוט של המציאות, אולם התפנית המפתיעה שהופכת את הטקסט לחידה היא בסיום: מדוע הגדולים לעולם אינם משיגים את הקטנים?

דימוי האחים מקובל בתרבות העממית הן בפתגמים הן באמונות עממיות, ופעמים רבות הוא מיוחס לאברי גוף זוגיים או מרובים – כך לדוגמה הפה מדומה למשפחה והשיניים לאחים, וחלום על נפילת שן פירושו מוות במשפחה.⁷⁴ דימוי נפוץ אחר של אחים הוא לעיניים – הן קשורות זו לזו, תפקידן הוא לראות, אך למרבה האירוניה אין הן יכולות לראות זו את זו. שתי הדוגמאות הן מאוסף לוריא:⁷⁵

שני אחים מהלכים   Doz irmanus caminandu istán
ואחד את השני אינם רואים   y no si veyin

(עיניים)   (Luz ojos)

טקסט זה מורכב מיסוד תיאורי אחד הכולל נושא אחד ושתי הערות על אודותיו. הנושא הוא "אחים", והם "מהלכים" ו"אינם רואים". דווקא ההערה השנייה, השלילה, היא הרמז לפתרון, שכן היא כוללת את הפועל "לראות". תכונת ההליכה מרמזת לתזוזות העין בעת פעולתה, אולם היא יסוד מעמעם – היא מסיטה את הפתרון לכיוון אחר. על תכונה זו של העין מבוססת החידה הבאה:

בגינה אחת ישנה ציפור,   In une guerte ay un pásaru,
כל היום רוקדת   Il díe interu 'stá bailandu

(עין)   (Il oju)

כאמור בכל חידה יש יסוד מעמעם, והוא מפריע למהלך הלוגי שיוביל אל הפתרון, אולם בדרך כלל האימז' עצמו מנוסח בלשון ברורה, והתמונה מצוירת בבהירות, כמו הציפור הרוקדת בגינה בדוגמה לעיל.

אולם ישנו סוג אחר של חידות שבהן גם הטקסט של האימז' מנוסח במכוון בצורה סתומה. האתגר הראשון עוד לפני הניסיון להגיע לפתרון הוא להבין את מילות הטקסט. החידה הבאה היא דוגמה לכך, ולמרות הקשיים שהיא מציבה היא חידה שהייתה נפוצה בקרב בני הקהילה. היא מופיעה בשינויי נוסח קלים באוסף אלנקווה, גאלנטי ומילוויצקי. ארמיסטד וסילברמן הביאו לה מקבילות מפוארטו ריקו, פורטוגל ואקוודור.⁷⁶ להלן הנוסח שמופיע אצל אלנקווה:⁷⁷

74. וראו לדוגמה "הרואה שן נועע ונופל מוות יגיד, ולהתפשט המנהג להתענות עליו אפילו בשבת". שלמה אלמולי, "ספר מפשר חלמין" [שאלונקי רע'ו], ספר פתרון חלומות השלם, מאיר בקאל (עורך), ירושלים תשכ"ה, עמ' מח.
75. לוריא (הערה 7 לעיל), עמ' 89 שורה 41, עמ' 90 שורה 55.

76. אוסף מילוויצקי (הערה 9 לעיל), עמ' 39-41.
77. אלנקווה (הערה 10 לעיל), עמ' 327.

Tú ke fwitez i venites	-אתה שהלכת ובאת
por los kwatro ke izites?	עם הארבע מה עשית?
Kwatro, kwatrosyentos	-ארבע, ארבע מאות
syento – byen m'asento	מאה – אני יושב היטב
dale – fuye – kinse	תן לו – בורח – חמש עשרה
kita – i – mete – vente i sinko	מוציא ומכניס – עשרים וחמש

(*El kavayo*)

(סוס)

החידה היא דו־שייח בין אדון למשרתו. האדון שלח את המשרת למכור סוס, וכאשר המשרת חוזר מן השוק האדון שואל אותו: "הלכת ובאת (מן השוק), עם הארבע (ארבע הרגליים, כלומר הסוס) מה עשית?"

המשרת עונה: "ארבע, ארבע מאות". כלומר, את הסוס מכרתי ב־400 מטבעות. את האוכף ב־100, את השוט ב־15, ואת המשוורת ב־25. אולם כל אחד מן החלקים אינו מופיע בשמו אלא במשחק מילים מרמז: במקום אוכף יש משחק צלילים בין מאה (syento) ובין לשבת (asento); במקום שוט מופיע הביטוי "תן לו – בורח", המתאר את פעולת השוט; ובמקום משוורת – "מוציא ומכניס", תיאור של פעולת הרגל בתוך המשוורת.

חידה מסוג זה קרובה לטקסטים של משחקי לשון הדורשים פענוח של הטקסט, אולם אין הם מוגדרים חידות משום שאין בהם תכונת היסוד המהותית של כל חידה, החלוקה לשני חלקים – שאלה ופתרון. דוגמה לשעשוע לשון כזה הביא אלנקווה,⁷⁸ אם כי אצלו הטקסט נכלל בסעיף הקרוי חידות:

78. שם, שם.

Si gritavas como gritas
no gritavas como gritas,
no gritates como gritas
grita agora como gritas

מורה הולך לשוק ופוגש שם אחד מתלמידיו שנשר מן הלימודים. התלמיד, שעתה מוכר ירקות, צועק ומכריז בקולי קולות על מרכולתו. המורה אומר לו: לו צעקת (אז, כשהיית תלמיד, את שיעוריך) לא היית צועק (עכשיו, כדי שיקנו את הירקות) כפי שאתה צועק, לא צעקת (אז) כפי שאתה צועק (עכשיו), צעק (אם כן) עכשיו כפי שאתה צועק.

סיכום

החידה יש לה תפקיד חברתי – היא כוללת לפחות שני משתתפים המקיימים ביניהם שיח לא שוויוני. המחיד מצביב לפני הנשאל שאלה שתשובתה כבר ידועה לו. עמדה זו מקנה לו סמכות יתר של בוחן לעומת נבחן. עם זאת גם המחיד נמצא במבחן על יכולת הביצוע שלו, ההדהמה, החידוש והשנינות. עמדות אלו עשויות להתחלף כמה וכמה פעמים באותו מצב חיד. תהליך החיד הוא תהליך קוגניטיבי שיש בו מן השעשוע וההנאה, ועם זאת יש בו גם מהמתח והתחרותיות – האגון. המתח והעימות החברתי מתבטאים גם באימז' של החידה. החידה מציבה זה מול זה ניגודים וסתירות (אוכל ולא שבע), היפוך של סדרי הטבע והחברה (ביום ואינו נרטב, אהוב על האישה יותר מבעלה), הייררכיות מהופכות (קטנה אך את הבית ממלאה), היפוך בזמן (בת שנולדה לפני אביה, הבן נולד והאב לא נולד), היפוך במרחב (כלי קטן שתכולתו בלא גבולות), שילת מצב טבעי (עף בלי כנפיים, רואה בלי עיניים).

החידה מתפקדת במטה-לשון, היא קושרת באמצעות המטפורה בין דברים שבמבט ראשון אינם נקשרים זה לזה, ובכך היא ממסה גבולות בין קטגוריות שונות (חי, צומח, דומם, אנושי, חיים ומוות) ומערערת על הסדר החברתי והסדר הטבעי הקיים (לכן בחידה ייתכן שהאישה עורגת לידידה שהוא אהוב עליה מבעלה). מבחינה זו החידה היא היפוכו של הטאבו, המציב גבולות שאין לחצותם.⁷⁹

בחלק השני של החידה, בפתרון, חלקי העולם השונים זה מזה מתקרבים. נוצרת מערכת שלישית המקשרת בין המערכות המנוגדות שהוצבו בחלק הראשון של החידה, וכך מוצעת יותר מתפיסת עולם אחת.

הניגוד שהוצב בראשית החידה מתברר להיות ניגוד מדומה, ובסופו של דבר נוצרת הרמוניה המחזקת את הסדר המערכתי הקיים בעולם ובחברה. הרמוניה זו מעניקה תובנה חדשה ליחיד ולקהילה. הפואנטה של החידה היא לא ביכולת לפתור אותה אלא בהכרה שמוצבת השוואה בין פריטים סותרים או לפחות שאינם יכולים להתחבר זה לזה, מצב היוצר מבוכה ובלבול. פתרון החידה אינו בודק ידע קהילתי אלא הוא מציע דרך להתמודדות עם הבלבול ולהתגברות עליו בעזרת תפיסה הרמונית חדשה ושונה.

החידה, ככל סוגה עממית, היא מפתח להבנת תרבותה וזהותה האתנית של הקבוצה שבה היא מתפקדת. מצד אחד היא מאפשרת עמידה על הנורמות של הקבוצה, הערכים הרצויים והמטרות החינוכיות. מצד אחר ייחודה של החידה הוא באפשרות שהיא נותנת לערער על הנורמות הללו, לבטא מחאה והתנגדות לערכים השליטים, אך בסופו של דבר היא מסיימת בחיזוקם.

79. קנגס-מרנדה ובעקבותיה חוקרים אחרים ערכו השוואה ניגודית בין המיתוס, שמציב גבולות, לבין החידה, המערערת עליהם. ראו: קנגס-מרנדה, תאוריה (הערה 13 לעיל); idem, "The Logic of Riddles", *Structural Analysis of Oral Tradition*, P. and E. Kongas-Maranda (eds.), Philadelphia 1971, pp. 189–234; N. Barley, "Structural Aspects of the Anglo Saxon Riddle", *Semiotica*, 10 (1974), pp. 143–175

מכלול החידות בלאדינו שהוצגו במאמר זה מייצג שני קווים סותרים אלו – החידות מקיפות את מערכות היחסים המגוונות במשפחה ואת הוויי היום יום של בני הקבוצה בארצות מגוריהם. ביחסים בין הורים לילדים הקשר השימוש של החידה הוא חינוך לערכים בכלל ולערכים יהודיים בפרט (חשיבות לימוד התורה). ביחסים בין בעל לאישה החידה יכולה לבטא עימות, עוקצנות ותחרות תוקפנית (כך בשיחה הבדויה בין ג'מילה לבוכור), ואפילו חציית גבולות ונגיעה בטאבו (גילוי עריות). בהקשר השימוש בקרב נשים החידה מאפשרת לבטא מאוויים ארוטיים (כמו בחידה על העגילים) או להפך, להביע מחאה על עומס חובותיה של האישה כלפי הבעל, הבית (המאהב והחלום) והחמות. ובקרב ילדים החידה היא משחק משעשע ותחרותי.

בחידה משתקפים חיי היום יום בעולם החפצים, המאכלים ובעלי החיים (לדוגמה בריח דלת, מנורה, נעליים, בית, תרנגול, סוס), אורח החיים והמנהגים (עישון, משכורת, מכונית וכו'), האדם, אברי גופו ותכונותיו (אוזניים ועיניים) וכן שאלות קיומיות של בריאה, מוות וחיים. מעבר לכל אלו הזהות האתנית מתבטאת בראש ובראשונה בלשון – החידות הן בלאדינו. יתרה מזאת, השימוש בחידה דורש שליטה בלשון; הן מחורזות, שקולות, ויש בהן אמצעים פואטיים, כגון חזרות, אנלוגיות, דימויים ומטפורות, ולעתים החידה מורכבת ממשחקי לשון מתוחכמים (כגון החידה על הסוס או על התלמיד הצועק בשוק).

החידה שנותרה היא מדוע החידה הספרדית-יהודית כמעט שנועלמה. נכון שגם סיפורים כבר כמעט שאין מספרים בהקשרים טבעיים, אלא אם הם סיפורים אישיים, אך דומני שבדיחות ופתגמים הם עדיין חלק מן השיח הלשוני של בני הקבוצה בישראל. והפתרון – הפתגם הוא משפט קצר שקל לזכור ואפשר לשלבו בקלות בשיחה בעברית גם כשהוא עצמו נאמר בלאדינו. את הבדיחה אפשר לתרגם או לספר בניסוח דו-לשוני מעורב. אולם חידות המורכבות מכמה שורות ובנויות מחרוזת, משקל ומשחקי מילים וצלילים קשה יותר לזכור וקשה גם לתרגם.⁸⁰ נוסף על כך הבדיחה והפתגם אינם נזקקים למצבים מיוחדים והם משתלבים בקלות בהקשר של שיחה רגילה או בפגישת רעים, לעומת זאת החידה זקוקה למצב חיד טקסי, לנכונות של לפחות שני אנשים ליטול על עצמם את תפקידי המחיד והנשאל, והיא נזקקת ליצירתיות מתמדת כדי שתהיה רלוונטית, דהיינו היא דורשת להמציא בכל פעם חידות חדשות, ומסתבר כי בתרבות ששפת הקבוצה שלה אינה ממש שפה חיה גם אין מקום לחידה. ואם אשתמש בנוסח השאלה של החידה לתופעה מצערת זו "קומו פואידי סיר?" אין ברירה אלא לענות באותה נוסחה: נא, קי פואידי סיר (אכן, זה יכול להיות).

80. בנשט טוענת טענה קיצונית יותר על החידות מבוסס – לדעתה אי-אפשר לתרגם אותן. ראו בנשט (הערה 49 לעיל).

